

ADAM BIELA

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Lublin

REAKCJE PSYCHICZNE W SYTUACJI GLOBALNYCH ZMIAN W ŚRODOWISKU

Zmiany w środowisku przyrodniczym, zwłaszcza gdy mają charakter globalny, znajdują odbicie zarówno w dostrzegalnych zmianach w zachowaniu ludzi, będących podmiotami funkcjonowania w tym środowisku, jak i w ich konsekwencjach.

Omawianie psychologicznych konsekwencji zmian w środowisku wymaga dokładniejszego sprecyzowania koncepcji podmiotowego funkcjonowania w nim oraz związku pomiędzy jego osobowością a środowiskiem. Po nakreśleniu tego teoretycznego kontekstu możliwe będzie naświetlenie niektórych kwestii związanych z reakcjami ludzi na nagłą zmianę w środowisku oraz ze spostrzeganiem procesu systematycznej degradacji środowiska lokalnego.

CZŁOWIEK JAKO PODMIOT FUNKCJONOWANIA W ŚRODOWISKU

Jedną z podstawowych przesłanek psychologii środowiskowej jest teza o podmiotowości relacji mieszkańców regionu i społeczności lokalnej do fizyczno-przyrodniczego środowiska ich życia (Biela 1986). Teza ta oznacza, że człowiek, będąc elementem układu *Ja — Środowisko*, ma świadomość że:

1 — przyroda jest jego środowiskiem życia, a więc takim, które zaspokaja jego ludzkie potrzeby (tzn. jemu służy na miarę jego potrzeb biologicznych, psychologicznych, społecznych i materialnych) i w którym „czuje się sobą” lub „u siebie”;

2 — świadomy jest swojego działania w środowisku w sensie przewidywania konsekwencji tego działania i w związku z tym ma poczucie odpowiedzialności za swoje środowisko.

Te dwa komplementarne wobec siebie warunki definicyjne podmiotowości ludzkiego funkcjonowania w środowisku przyrodniczym określają z jednej strony świadomość, iż przyroda jest dla człowieka w sensie zaspokajania jego potrzeb, lecz z drugiej strony nakładają na człowieka obowiązek kontrolowania swoich działań w środowisku w imię odpowiedzialności za jego stan i perspektywę trwania. Podmiotowe funkcjonowanie człowieka w środowisku oznacza więc

przede wszystkim zdolność do operowania szerszym horyzontem czasowym w zakresie przyczynowo-skutkowego bilansowania swoich własnych działań w środowisku.

Problem podmiotowości funkcjonowania człowieka w środowisku obejmuje zarówno sferę indywidualną, jak i społeczną. Chodzi tutaj o postawy, odczucia, cele działań indywidualnych osób w ich środowisku lokalnym, czy też jako indywidualnych ekodecydentów, jak również i zachowania społeczne oraz funkcjonowanie grup czy określonych organizacji społecznych, gospodarczych i politycznych w środowisku.

Poczucie podmiotowości mieszkańców danego regionu wobec środowiska przyrodniczego stanowi psychologiczny warunek samopoczucia zdrowotnego tych mieszkańców. Teza ta znalazła dość gruntowne potwierdzenie w przeprowadzonych badaniach terenowych mieszkańców regionu suwalskiego (Biela 1981). Na wybór regionu suwalskiego, jako terenu badań, zdecydowało kilka powodów. Główną racją był stosunkowo mały stopień zanieczyszczenia tych okolic przez przemysł, ich walory krajobrazowe oraz specyfika etnologiczno-kulturowa. Istotnym czynnikiem badania świadomości ekologicznej mieszkańców Suwalszczyzny było prowadzenie na terenie gmin Wiżajny i Jeleniewo badań geologicznych, które w czasie przeprowadzania naszych badań terenowych weszły w etap końcowy. Widok szybów wiertniczych stanowił dla mieszkańców zapowiedź budowy w tym regionie wielkiego okręgu przemysłowego, który miał nosić nazwę „Śląska Północy”. Wobec istnienia planów intensywnej budowy obiektów przemysłowych zachodziła potrzeba badań nad możliwościami adaptacyjnymi mieszkańców tych terenów do tempa zmian industrialno-ekologicznych. Badania te mają istotne znaczenie dla profilaktyki zdrowotnej mieszkańców przyszłego regionu przemysłowego. Z dotychczasowych doświadczeń wynika, że największe problemy psychospołeczne i zdrowotne mają te osoby, które przeżyły nagłą zmianę środowiska: 1 — osoby, które wyemigrowały z terenów rolniczych do regionów wysoko uprzemysłowionych oraz 2 — mieszkańcy wsi tradycyjnych, na których terenie w szybkim tempie zbudowano wielkie obiekty przemysłowe.

Z punktu widzenia profilaktyki zdrowotnej mieszkańców nowego regionu przemysłowego ważne jest poznanie, jaka jest świadomość ich aktualnej sytuacji ekologicznej oraz jaka jest antycypacja zdarzeń przyszłych, związanych z perspektywami zmiany ich własnego środowiska.

Badanie świadomości sytuacji ekologicznej mieszkańców wsi suwalskich wymagało skonstruowania specjalnie do tego celu dostosowanej metody wywiadu swobodnego oraz technik standaryzowanych, zastosowanych również w innych regionach kraju do badania psychologicznych aspektów relacji człowiek — środowisko przyrody. Jeśli chodzi o techniki standaryzowane zastosowano: 1 — kwestionariusz badający poziom lęków cywilizacyjnych oraz stan wiedzy ekologicznej, 2 — skalę poczucia deprywacji potrzeb oraz 3 — kwestionariusz ekologiczny.

Zastosowana w badaniach metoda wywiadu swobodnego zawierała następujące sfery pytań: I — ogólne intuicje naturalnych ekosystemów; II — szczegółowe ujęcie niektórych relacji ekosystemowych (w ekosystemie: jeziora, rzeki, lasy, łąki); III — poznawcza reprezentacja relacji człowiek — przyroda; IV — echa światowego kryzysu ekologicznego; V — moralne aspekty relacji ekologicznych.

Uzyskane wyniki badań pozwalają wysunąć hipotezę o istnieniu mechanizmu psychicznego, którego stanem na wejściu jest percepcja środowiska, elementem centralnym jest stan poczucia podmiotowości środowiska przyrodniczego, zaś stanem wyjściowym jest samopoczucie zdrowotne mieszkańców. Na podstawie uzyskanych wyników badań można wysunąć następujące wnioski dotyczące funkcjonowania tego mechanizmu:

A. Wnioski dotyczące poczucia podmiotowości wobec środowiska:

1. Mieszkańcy badanego regionu nieuprzedmiotowionego spostrzegają swoje środowisko jako bardzo zdrowe. W udzielonych odpowiedziach na pytania kwestionariusza często pojawiały się określenia zdrowotnych walorów ich miejsca zamieszkania, przykładowo „Wszystko jest tutaj przesiąknięte zdrowym powietrzem”, „Ludzie zdają sobie sprawę, że mieszkają w zdrowych okolicach”, „Nasze tereny należą do najczystszych w Europie”.

2. Spostrzeganie swojego środowiska zamieszkania jako zdrowego, wytwarza stan silnego związku emocjonalno-motywacyjnego z otaczającą człowieka przyrodą. Stan ten jest dla mieszkańców regionu źródłem poczucia podmiotowości wobec środowiska przyrodniczego. Poczucie to wyraża się w identyfikacji elementów przyrody jako własnego środowiska (moja okolica, ziemia, pole, łąka, jezioro, las). Silne poczucie podmiotowości przyrodniczego środowiska u mieszkańców badanego regionu okazało się czynnikiem dominującym w relacji ze środowiskiem. Ekosystemy naturalne mieszkańcy tego regionu traktują głównie w odniesieniu do potrzeb człowieka jako podmiotu panującego nad żywiołem przyrody dzięki swojej pracy.

3. Poczucie podmiotowości wobec środowiska okazało się istotnym czynnikiem kształtującym samopoczucie zdrowotne u mieszkańców badanego regionu. Badane osoby są wręcz przekonane, iż koniecznym warunkiem ich dobrego samopoczucia zdrowotnego jest zamieszkiwanie w „ich własnym regionie”. W czasie przeprowadzania wywiadu można było usłyszeć bardzo przekonujące argumenty świadczące o bardzo silnym, niemal biologicznym związku samopoczucia zdrowotnego badanych osób z aktualnym środowiskiem ich zamieszkania. Przykładem mogą być wypowiedzi: „Gdy jadę gdzie indziej, to głowa mnie boli i czuję się cały chory”, „Najzdrowiej jest dla mnie tutaj”, „U siostry w Lublinie to nie mogę oddychać i szybko muszę wracać do Smolnika”.

B. Wnioski dotyczące świadomości sytuacji ekologicznej:

1. Indagacja na temat ekosystemów pozwala wnioskować, iż badani mieszkańcy Suwalszczyzny mają bogatą i zróżnicowaną percepcję ekosystemów przyrodniczych.

2. Poziom ogólniej wiedzy ekologicznej tych mieszkańców na temat związku zdrowotności z kryzysem industrialno-ekologicznym jest bardzo niski.

3. Jedynym źródłem informacji o sytuacji ekologicznej są dla nich środki masowego przekazu.

4. Mieszkańców badanego regionu cechuje bardzo słaba antycypacja zdarzeń i stanów przyszłych będących konsekwencją przeobrażeń industrialno-ekologicznych. Nie potrafią oni ujmować tych przeobrażeń w kategoriach konsekwencji zdrowotnych. Nie dostrzegają niebezpieczeństwa tempa rozbudowy przemysłu, nie potrafią widzieć zdrowotnych skutków zanieczyszczania środowiska przyrody przez przemysł.

5. Osoby badane w małym stopniu wykazały postawę gotowości obronnej wobec ewentualnych faktów dewastacji ich środowiska przyrodniczego w związku z ewentualnymi planami budowy okręgu przemysłowego.

6. Można mieć całkowitą pewność, że jeśli nie podjęłoby się żadnej działalności profilaktycznej, tempo rozbudowy przemysłu w regionie nieuprzemysłowionym, takim jak Suwalszczyzna, będzie dla mieszkańców tego regionu dużym szokiem psychicznym, którego skutki mogą być poważne zarówno dla zdrowia psychicznego, jak i somatycznego. Siłę tego szoku można przewidywać na podstawie dwóch parametrów: stopnia związku z regionem zamieszkania oraz poziomu przygotowania do mających mieć miejsce przeobrażeń przemysłowo-ekologicznych. W sytuacji mieszkańców Suwalszczyzny byłoby można oczekiwać wielu tragedii ludzkich spowodowanych stanami silnych frustracji z powodu „nagłego skoku” przemysłowo-ekologicznego łamiącego relację: człowiek — środowisko przyrodnicze.

OSOBOWOŚĆ CZŁOWIEKA A ŚRODOWISKO

W historii filozofii można spotkać na ogół dość skrajne stanowiska w odniesieniu do relacji człowiek — środowisko przyrody. Kierunki monistyczne (materialistyczne oraz panteistyczno-materialistyczne) akcentują tezę, iż człowiek jest częścią przyrody i jako taki podlega jej prawom w sposób deterministyczny. Kierunki te były w swoim czasie podłożem ideologicznym dla różnego rodzaju rewolucji: społeczno-politycznych i naukowo-technicznej, gdzie jednostka ludzka była poświęcana dla idei ogólnej, którą był postęp naukowo-cywilizacyjny, społeczny. Przykładem był materializm dialektyczny, który nazwał się „naukowym” —

i ściśle przestrzegał zasad dialektyki przyrody w odniesieniu do interpretacji zachowania człowieka. Obecnie podobną tendencję wykazują kierunki określane jako ekologizm, które w sposób mniej lub bardziej świadomy implikują różne warianty tezy o konieczności podporządkowania człowieka układom ekologicznym, gdzie człowiek jest traktowany jako część zdeterminowana prawami układu. W niektórych przypadkach układ ten ma atrybuty bóstwa.

W drugim skrajnym przypadku człowiek — panując nad przyrodą w sensie intelektualnym, politycznym lub ekonomicznym — ma prawo do dysponowania zasobami środowiskowymi zgodnie ze swoimi aktualnymi potrzebami i upodobaniami. W tej sytuacji świat przyrody jest tylko całkowicie podporządkowany człowiekowi funkcjonującemu w określonych układach społecznych i polityczno-gospodarczych.

Wbrew pozorom oba te wydawałoby się przeciwstawne, skrajne stanowiska prowadzą do tej samej konsekwencji: pozbawiają człowieka możliwości kształtowania relacji ze środowiskiem, jeżeli przez ludzkie kształtowanie rozumie się działanie świadome i odpowiedzialne moralnie. Tego typu możliwość daje koncepcja podmiotowego funkcjonowania człowieka w środowisku, zakładająca, że człowiek zaspokajając swoje ludzkie potrzeby w środowisku przyrody stara się jednocześnie być moralnie odpowiedzialny za skutki swojego działania w tym środowisku. Oznacza to, iż uwzględnia on konsekwencje swojej działalności dla trwania zasobów przyrody w aspekcie innych ludzi.

Psychologiczną konsekwencją tezy o podmiotowości funkcjonowania człowieka w środowisku przyrody jest pogląd na osobowość człowieka jako na strukturę relacyjną: *Ja — Świat*. Nawiązując do koncepcji osobowości belgijskiego psychologa Nuttina (1968) można powiedzieć, że środowisko, w którym mieszka i pracuje człowiek, staje się w sensie psychologicznym „częścią” jego osobowości. Co to oznacza?

Oznacza to przede wszystkim, że środowisko, stanowiąc pole zaspokajania potrzeb człowieka, wytworzyło określone wzorce preferencji w zakresie zaspokajania tych potrzeb oraz ustrukturyzowało poznawczo-emocjonalne sfery funkcjonowania ludzi w środowisku. Żeby lepiej zrozumieć tę kwestię, postarajmy się wyliczyć niektóre potrzeby zaspokajane przez człowieka w kontakcie z przyrodą.

Rozpocznijmy od potrzeb biologicznych, które psychologia uważa za pierwotne w stosunku do potrzeb społecznych. Takie potrzeby, jak potrzebę tlenu i potrzebę wody człowiek zaspokaja w bezpośrednim kontakcie ze środowiskiem. Potrzebę pożywienia natomiast zaspokaja w sposób pośredni korzystając z przemysłu rolno-przetwórczego i handlu.

Oprócz tych funkcji biologicznych kontakt ze środowiskiem zaspokaja również potrzebę regeneracji organizmu. Lecznictwo sanatoryjne wykorzystuje skuteczność mikroklimatu w regeneracji psychosomatycznej.

Jeśli chodzi o potrzeby psychiczne, to można wskazać trzy kierunki ich zaspokojenia (Biela 1988):

- 1 — bezpośrednie zaspokojenie potrzeb psychicznych;
- 2 — katalizujący wpływ środowiska naturalnego na zaspokojenie niektórych potrzeb psychicznych;
- 3 — powstawanie nowych potrzeb psychicznych w kontakcie człowieka ze środowiskiem naturalnym.

Rola treści środowiskowych w strukturze osobowości człowieka najbardziej wyraźnie uwidacznia się w sytuacjach deprywacyjnych, kiedy człowiek nie jest w stanie zaspokajać swoich potrzeb oraz funkcjonować na dotychczasowym poziomie na wskutek istotnych zmian w środowisku, czyli na wskutek załamania się dotychczasowej relacji człowieka z konkretnym środowiskiem. W dalszej części opracowania omówimy reakcje ludzi na informację o nagłej zmianie w ich środowisku oraz spostrzeganie procesu degradacji środowiska lokalnego.

Wysunięto następujące hipotezy dotyczące zaspokojenia potrzeb w sytuacji degradacji środowiska (Pietrulewicz, Zaleski 1984): 1 — wraz z nasileniem zagrożenia środowiska wzrasta poczucie deprywacji potrzeb biologicznych i psychicznych, 2 — w sytuacji zagrożenia bardziej będą cenione wartości bezpośrednio zagrożone niż wartości nie narażone bezpośrednio na deprecjację z powodu zanieczyszczenia środowiska przez przemysł. Hipotezy te próbowano zweryfikować na podstawie badań terenowych przeprowadzonych w trzech regionach różniących się istotnie stopniem degradacji środowiska: Bogomice koło Głogowa (rejon najbardziej zagrożony), Wronów koło Puław (rejon o znacznym stopniu zagrożenia), Krężnica Jara (rejon nie zanieczyszczony działalnością przemysłu).

W badaniach posługiwano się skalą deprywacji potrzeb. Zadaniem badanych było dokonanie oceny na pięciostopniowej skali możliwości zaspokojenia potrzeb w kontakcie z przyrodą:

- wypoczynku,
- kontaktu z Bogiem,
- głębszych kontaktów z innymi ludźmi,
- bezpieczeństwa,
- świeżego powietrza,
- czystej wody,
- przeżywania piękna i ładu w przyrodzie,
- ruchu,
- zdrowia fizycznego,
- odkrywania sensu własnego życia,
- zdrowego pokarmu.

Średnie wyniki ocen wskazują, iż największą możliwość zaspokojenia swoich potrzeb w kontakcie z przyrodą widzą mieszkańcy regionu nie zagrożonego działalnością przemysłową — Krężnicy Jarej ($M = 4,33$), mniejszą mieszkańcy rejonu znacząco zagrożonego — Wronowa ($M = 3,39$), a najmniejszą mieszkańcy regionu najbardziej zagrożonego — Bogomic ($M = 1,70$). Porównując jednak oceny wewnątrz grup okazuje się, że w Bogomicach, jak również i we Wronowie, najniższe wskaźniki dotyczą podstawowych potrzeb biologicznych, a mianowicie:

- świeże powietrze: $M = 1,39$ w Bogomicach; $M = 2,87$ we Wronowie;
- czysta woda: $M = 1,33$ w Bogomicach; $M = 3,03$ we Wronowie;
- zdrowie fizyczne: $M = 1,54$ w Bogomicach; $M = 3,41$ we Wronowie.

Najwyższą wartość w grupie potrzeb biologicznych uzyskała w Bogomicach potrzeba ruchu ($M = 2,28$), lecz dwukrotnie mniejszą w porównaniu z pozostałymi grupami ($M = 4,13$ we Wronowie; $M = 4,77$ w Krężnicy Jarej).

Potrzeby psychiczne uzyskały na ogół wyższe oceny, chociaż znacznie niższe niż w Bogomicach i we Wronowie. Przykładowo:

- potrzeby wypoczynku: $M = 2,15$ w Bogomicach; $M = 3,01$ we Wronowie;
- potrzeba bezpieczeństwa: $M = 1,58$ w Bogomicach; $M = 3,27$ we Wronowie;
- potrzeba sensu życia: $M = 1,96$ w Bogomicach; $M = 3,41$ we Wronowie.

Świadomość możliwości zaspokojenia potrzeb religijnych zdaje się nie być uzależniona od stopnia degradacji środowiska ($M = 4,04$ we Wronowie; $M = 4,06$ w Krężnicy Jarej). Wniosek taki należy jednak wyciągać ostrożnie z uwagi na brak danych na ten temat z Bogomic.

Jak sytuacja ekologiczna wpływa na plany życiowe mieszkańców związane z przesiedleniem ?

W Bogomicach tylko jedna osoba widzi sens pozostawania w swojej wsi, cztery osoby nie mają jeszcze wyrobionego zdania w tej sprawie, a pozostałe (52 osoby) są zdecydowane na migrację ekologiczną.

We Wronowie tylko pięć osób myśli o zmianie miejsca zamieszkania, z których trzy podają jako powód migracji „zatrucie środowiska”, a dwie motywują tę decyzję pozaekologicznymi racjami. Pozostali mieszkańcy nie widzą, jak na razie, potrzeby zmiany miejsca zamieszkania.

W grupie porównawczej (Krężnica Jara) tylko jedna osoba ma zamiar zmienić miejsce zamieszkania.

Migrację ekologiczną można traktować jako globalną reakcję wypadkową człowieka na stan deprywacji potrzeb w danym środowisku. Problem ten był przedmiotem badań psychologicznych przez Zaleskiego (1991), który przeprowadził analizę przymusowej migracji ekologicznej mieszkańców niektórych wsi Tarnobrzeskiego Okręgu Siarkowego. Autor ten analizował związek pomiędzy stosunkiem do migracji mieszkańców, negatywnymi odczuciami związanymi z działalnością kopalni odkrywkowej siarki, zaangażowaniem w sprawy wsi oraz negatywną oceną przyszłości. Okazuje się, że najbardziej wyraźnie oceniają swoją przyszłość i jednocześnie ujawniają najbardziej negatywne emocje rolnicy wsi bardzo oddalonej od kopalni, mający słabe kontakty z pracownikami kopalni. Wieś ta oddzielona jest od centrum siarkowego Wisła, a sprawa jej wysiedlenia jest na tyle niejasna, że nie wiadomo, czy do jej wysiedlenia w ogóle dojdzie, gdyż wiązałoby się to z koniecznością przesunięcia koryta Wisły. Ich postawę i odczucia można wyjaśnić istnieniem bariery naturalnej, jaką jest koryto rzeki. Bariera ta z jednej strony podnosi poczucie bezpieczeństwa, lecz z drugiej strony opóźnia myślenie i działanie prewencyjne, sprzyja raczej postawie biernego oczekiwania na pomoc z zewnątrz, na przykład działanie ze strony władz, które „chyba nie dopuszczą do zmiany koryta Wisły”. Z podobnym nastawieniem spotkaliśmy

się w przypadku mieszkańców wsi Wronów, oddzielonej od puławskich „Azotów” barierą leśną.

REAKCJE NA INFORMACJĘ O NAGŁEJ ZMIANIE W ŚRODOWISKU

Przykładem reakcji na informację o nagłej zmianie w środowisku są wyniki badań nad zachowaniem się ludzi po awarii w Czarnobylu. Badanymi osobami byli studenci reprezentujący różne regiony Polski o zróżnicowanym stopniu napromieniowania radioaktywnego jako konsekwencji awarii. Znamienny jest fakt, że zaledwie 25% badanych osób uzyskało pierwszą wiadomość dotyczącą nagłej zmiany — o charakterze globalnym — ich środowiska, jakim było zagrożenie skażeniem promieniotwórczym z oficjalnych źródeł przekazu. Pozostałe osoby dowiedziały się o tym fakcie od swoich znajomych, kolegów, krewnych (50% badanych) lub z innych nieoficjalnych dróg przekazu (22% badanych). Oznacza to, że informacja o globalnej zmianie środowiska jest tak istotna, iż jej przekaz uruchamia natychmiast lawinowe reakcje w postaci spontanicznego przekazu informacji kręgu znajomych i w ten sposób w krótkim czasie obejmuje prawie całe społeczeństwo.

W ocenie badanych osób informacja o awarii w Czarnobylu przekazana przez oficjalne środki masowego przekazu była subiektywnie ważna i potrzebna, lecz nie spełniała podstawowych wymogów dobrej informacji, gdyż była nierzetelna, spóźniona i niekompletna. Stąd, typową reakcją na sytuację globalnego zagrożenia środowiska był strach, zaniepokojenie i zdenerwowanie (34% badanych). Zaledwie 10% badanych osób było zdolnych w tej sytuacji do podjęcia działań w kierunku zapobiegania negatywnym skutkom zmiany w środowisku.

Jeśli chodzi o spostrzegane zmiany w środowisku tuż po awarii, w relacjach ludzi dominowały zmiany dotyczące zjawisk w przyrodzie ożywionej, zwłaszcza w roślinności. W trzy miesiące później dostrzegane zmiany dotyczyły przede wszystkim zdrowia ludzi i zwierząt. Trudno określić, w jakim stopniu dolegliwości zgłaszane przez badane osoby były faktycznie spowodowane promieniowaniem jonizującym. Nie ulega jednak wątpliwości, że jeżeli te osoby były przekonane o wpływie promieniowania, to przekonanie to stanowiło realność psychologiczną o charakterze stresogennym. Różnego rodzaju przejawy behawioralne w środowisku społecznym, jako reakcja na awarię w Czarnobylu, były zauważone przez 94% badanych osób (strach, panika, wykupywanie żywności, przebywanie w domu, rezygnowanie ze spożywania wielu artykułów żywnościowych, wyjazd w inne regiony kraju).

Innym aspektem badań była percepcja ryzyka związanego z awarią w Czarnobylu w kontekście spostrzegania ryzyka czterestu innych zjawisk, zachowań o charakterze potencjalnie zagrażającym zdrowiu (np. silne zanieczyszczenie środowiska odpadami przemysłowymi, chemizacja rolnictwa, szkodliwe zdrowotnie stanowisko pracy, motoryzacja, przepracowanie, lekomania, brak higie-

ny). Najwyższą ocenę ryzyka uzyskała awaria elektrowni atomowej ($M = 5,03$ na skali siedmiostopniowej), w dalszej kolejności jako ryzykowne zostało dostrzeżone zanieczyszczanie środowiska ($M = 4,04$), budowa nowego regionu przemysłowego ($M = 4,09$), chemizacja rolnictwa ($M = 4,03$) oraz motoryzacja ($M = 4,02$).

SPOSTRZEGANIE PROCESU DEGRADACJI ŚRODOWISKA

W sytuacji zagrożenia środowiska można mówić o dwóch czynnikach etiologicznych schorzeń: 1 — bezpośredni wpływ intoksykacji ze środowiska na organizm; oraz 2 — stresogenne działanie kryzysu ekologicznego, na które człowiek reaguje lękiem. Na zdrowie somatyczne i psychiczne człowieka mają wpływ oczywiście oba czynniki, jednak pierwszy z nich jest przedmiotem badań biomedycznych, zaś drugi stanowi przedmiot zainteresowania psychologów i psychiatrów.

Degradacja środowiska jest obecnie, obok znieczulicy społecznej, najbardziej lękorodnym zagrożeniem cywilizacyjnym (Szymańska 1982). Stopień świadomości zagrożenia ekologicznego zależy od poziomu wykształcenia. Osoby z wykształceniem średnim lepiej zdają sobie sprawę z grożącego niebezpieczeństwa niż osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym.

Korelacja między poziomem lęków cywilizacyjnych a wiedzą na temat zanieczyszczenia środowiska jest stosunkowo wysoka ($r = 0,63$). Na tej podstawie można wysunąć wniosek, że istnieje zależność między poziomem lęków cywilizacyjnych a wiedzą ekologiczną o zagrożeniu środowiska. Oznacza to, że ujawnione lęki cywilizacyjne mają charakter uświadomiony.

Z badań psychologicznych nad funkcjonowaniem ludzi w regionach silnego zagrożenia ekologicznego wynika, że postrzeganie procesu degradacji środowiska prowadzi w konsekwencji do zmiany w spostrzeganiu siebie (self-perception) w kierunku negatywnym (Juros i Oleś 1984). Zjawisko to określane jest jako krzywe zwierciadło przyrody (Biela 1989). Polega ono na systematycznym zatracaniu pozytywnego obrazu siebie pod wpływem spostrzeganej degradacji środowiska swojego zamieszkania. Nasilanie się tego zjawiska prowadzi do różnego rodzaju dysfunkcji psychologicznych ludzi w ich środowisku lokalnym, zaś przy dłuższym trwaniu i braku psychologicznego przeciwdziałania powoduje nerwice, schorzenia psychosomatyczne (choroba wrzodowa żołądka i dwunastnicy, choroby układu krążenia, cukrzyca oraz inne choroby określane jako cywilizacyjne), a w niektórych przypadkach — u osób mniej odpornych — schorzenia psychiczne typu psychotycznego.

Spostrzeganie ewidentnych symptomów denaturacji środowiska przyrodniczego prowadzi do osłabienia się emocjonalno-motywacyjnych związków człowieka z regionem zamieszkania. Na skutek pogłębiającego się procesu wyobcowywania się mieszkańców regionów uprzemysłowionych ze środowiska przyrodniczego osłabia się ich poczucie podmiotowości wobec tego środowiska. Stopień

wyalienowania i brak poczucia podmiotowości wobec środowiska zależy od stopnia zanieczyszczenia tego środowiska.

Poczucie braku podmiotowości wobec środowiska sprzyja tendencji do zatraćania poczucia sensu życia. Uzyskane wyniki badań wskazują, że osoby zamieszkujące tereny zanieczyszczone przez przemysł mają znacznie niższe poczucie sensu życia (mierzonego testem PLT) niż mieszkańcy regionów nie uprzemysłowionych.

Konsekwencją poczucia braku podmiotowości wobec środowiska przyrody są między innymi zmiany niektórych cech osobowości u mieszkańców rejonów zanieczyszczonych działalnością przemysłową. Pracownicy zakładu przemysłowego charakteryzują się podobnymi cechami psychicznymi jak leśnicy z terenów zanieczyszczonych przez przemysł. Stan ten wskazuje, że mimo odmiennych środowisk pracy obu grup pracowniczych, skutki ujemnego oddziaływania środowiskowych bodźców wyzwalających tendencje neurotyczne, obniżenie poczucia sensu życia oraz poczucie deprywacji potrzeb są dla obu badanych grup osób takie same. Statystycznie różne skutki w badanych sferach osobowości uzyskali natomiast badani leśnicy z regionu nie zanieczyszczonego przez przemysł.

Z badań epidemiologicznych nad stanem zdrowia ludności zamieszkującej regiony uprzemysłowione oraz ekologicznie zdegradowane w Polsce wynika, że choroby układu nerwowego należą tam do najczęściej występujących (Sprawozdanie, 1984). Stanowi to globalną reakcję organizmu i psychiki człowieka na degradacyjne zmiany w jego środowisku pracy i zamieszkania.

Odrębnym problemem w rejonach zagrożonych są dzieci. Odsetek dzieci chorych jest ponad 4-krotnie wyższy w tych regionach w porównaniu z regionami czystymi: 30,6% w rejonach zanieczyszczonych; 7,7% w rejonach czystych. W obu tych rejonach częściej chorują chłopcy niż dziewczynki.

Jeśli chodzi o procent dzieci zaliczanych do tak zwanych grup dyspanseryjnych, zakwalifikowano aż 41,5%, zaś w rejonach czystych tylko 7,7%.

Z terenów zanieczyszczonych przez przemysł ponad trzykrotnie więcej dzieci jest umysłowo opóźnionych w stosunku do opóźnień umysłowych dzieci—według badań psychologów w rejonach nie zanieczyszczonych wskutek działalności przemysłowej. Wiąże się to często z występowaniem u dzieci niepowodzeń w szkole. Największy wskaźnik badanych dzieci z niepowodzeniami szkolnymi uzyskano w rejonach silnie uprzemysłowionych.

HUMAN REACTIONS IN GLOBAL ENVIRONMENTAL CHANGES

Summary

The psychological literature rarely deals with human reactions in ecological crisis situations caused by pollution due to modern technology. The natural environment is seen by persons as a field of possible actions that could fulfil their needs or the needs of other people who live in the same area. So, the environment is interpreted as a field of human external potentiality which determines at the same time its limitations.

The person — environment relationship is so obvious, biologically as well as psychologically, that people seem to underestimate the existential importance of their environment.

However, what does happen to the person when he or she perceives changes in the environment caused by industrial pollution? Environmental pollution is seen here as decreasing the external human potential in the given ecological situation. Awareness of this appears to be a strong stressor, especially in inhabitants of an ecological crisis area.

People realize that deterioration of the environment is somehow related to limitations of their life perspectives, and to the psychological emptiness caused by a gradual loss of known ways of relating to the environment. The psychological stress in ecological crisis situation leads to an increasing lack of control over one's actions and an increasing difficulty in attaching meaning to the environmental events. That, in turn, leads to a state of alienation. Persons lose the sense of being closely linked to their natural surroundings which they start to find more and more alien and threatening.

The perceived changes in one's environment caused by industrial pollution are interpreted by inhabitants of the ecological crisis area as environmental feedback which mirrors their own situation in this environmental context (i.e. one's actions and their effects on the environment). So, the negative environmental changes are seen as reflecting one's own unfavorable features. In that way an unfavorable environmental mirror-effect comes into existence in the inhabitants of polluted areas. Such an unfavorable "mirror-perception" of the ecological crisis situation will determine substantial, negative changes in the inhabitants' self-esteem and self-concept.

In order to test these ideas two studies were conducted: Study 1 investigated personality changes in inhabitants of three villages varying in degree of environmental pollution, and Study 2 tested personality differences in occupational groups with different relationships to the environment. In the latter study, participants were foresters, working in high-polluted and notpolluted areas, and factory workers.

Our findings allow us to develop a general picture concerning the relation between ecological crisis and personality functioning. Both studies show a negative impact on personality caused by environmental pollution. The results pointed out that living in a polluted area, or working in a polluted environment was related to a strong feeling of alienation. The findings also indicate that environmental crisis is associated with a negative impact on personality in terms of the self-concept. We can interpret this finding in terms of the mirror-effect: people living in a highly polluted area perceive the degradation of their environment as mirroring their own personality change. The negative mirror-effect appears to be proportional to the level of environmental pollution. It is larger in the highest polluted area than in the medium-polluted village.

For example, the inhabitants of the high-polluted area showed more negative shifts in their self-rating. They described themselves as more lonely, less hard-working, more irritable, and more anxious, compared to the inhabitants of medium-polluted area. Let us take as an example the adjective "hard-working". The inhabitants of the clean area or the medium-polluted area did not differ on this item. However, the inhabitants of the high polluted village estimated that they were much less hard-working nowadays than they were before. This negative shift in this element of self-esteem is surprising because the inhabitants of this particular village in fact have to work much harder than before due to the ecological crisis situation. The industrial pollution is seen as a reason for decreasing the efficiency of their work. However, when perceiving the negative environmental changes, they blame themselves and as a consequence, see themselves more negatively.

LITERATURA

- Biela A., 1981. *Badania terenowe świadomości i sytuacji ekologicznej mieszkańców regionu nieuprzemysłowionego*. Summarius, 30, 203–208.
- Biela A., 1986. *Człowiek jako podmiot życia w środowisku przyrodniczym*. [W:] Z. Babska, A. Biela, T. Witkowski (red.), Wykłady z psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w roku akademickim 1984/85. Lublin, Redakcja Wydawnictw KUL.
- Biela A., 1988. *Ochrona środowiska naturalnego jako problem psychologiczny*. [W:] A. Biela, Z. Uchnast, T. Witkowski (red.), Wykłady z psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w roku akademickim 1985/86. Lublin, Redakcja Wydawnictw KUL.
- Biela A., 1989. *Ecological crisis situation and personality*. [W:] G. van Heck, S. Hampson, J. Reykowski, J. Zakrzewski (red.), *Personality Psychology in Europe*, vol.3, Amsterdam, Swets & Zeitlinger.
- Juros A., Oleś, P., 1984. *Niektóre aspekty reakcji osobowościowych w sytuacji silnego zagrożenia ekologicznego*. [W:] A. Biela (red.), *Stres psychiczny w sytuacji kryzysu ekologicznego*. Lublin, Tow. Nauk. KUL.
- Nuttin J., 1968. *Struktura osobowości*, Warszawa, PWN.
- Pietrulewicz B., Zaleski Z., 1984. *Deprywacja potrzeb, ocena wartości i decyzje w sytuacji zagrożenia ekologicznego*. [W:] A. Biela (red.), *Stres psychiczny w sytuacji kryzysu ekologicznego*. Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL.
- Sprawozdanie z realizacji tematu 1.1 w roku 1984: *Ocena stanu zdrowia społeczności zamieszkujących wsie rejonów uprzemysłowionych*. Kierownik tematu: M. Mackiewicz, Lublin, 1984, Instytut Medycyny Wsi w Lublinie.
- Szymańska I., 1982. *Poziom i struktura łąk cywilizacyjnych w środowisku miejskim i wiejskim*. Lublin, Archiwum KUL.